

a válasz részben a jelenben, részben a jelenkor szereplőinek, sőt a társadalom egészének tudatában rejtőzik. A nemzetközi viszonyokat tárgyalva Magyarics Tamás is felhívja a figyelmet arra, hogy a történeti rekonstrukcióhoz, a rendszerváltási problematika vizsgálatához szükséges forrásokat hosszú időre titkosították, és ez megkötötte a kutatók kezét. Ráadásul a politikát irányító csoportok egyik oldalról a túlzott ideológiai óvatosság bástyája mögé bújva alig-alig nyilatkoznak a közvetlen múlt meghatározó jelentőségű fordulatairól, a másik oldalról viszont győzelmet kiáltanak, ellenfelüket bukottnak állítják be (finoman szólva: indokolatlanul). Ettől azonban még a történetírás adóssága sem kicsiny.

Pankovits József

Rendszerváltások és átmenetek?

A *Proletárdiktatúrákból a polgári demokráciákba* (1989–1992) című kötet a mintegy másfél évtizeddel ezelőtt lezajlott európai és harmadik világbeli rendszerváltozásokat mutatja be. Ennek során az első fejezetben a rendszerváltó Európa kerül górcső alá, a másodikban pedig az ázsiai és amerikai demokratizálódásról kapunk képet úgy, hogy itt szembesülhetünk a szovjet birodalom szétesésével is. Kérdés, hogy ez mennyire szerencsés, hiszen a kétpólusú világrend egyik óriása talán megérdemelt volna egy külön fejezetet, amit földrajzi indokok is alátámasztanak, lévén egykori eurázsiai hatalomról szó. E fejezet kapcsán a másik felvetésünk az, hogy bár a *Demokratizálódás Ázsiában és Amerikában* fejezet-cím teljesen helyénvaló, ám a kötet címével nem áll teljesen összhangban. Hiszen honnan tudhatná bárki is, hogy például Kína valóban a proletárdiktatúrából a polgári demokráciába való átmenet útját járja-e? Ráadásul amíg Közép- és Kelet-Európában ténylegesen rendszerváltásokra került sor, addig némileg vitatható, hogy Laoszban vagy éppen Kubában, de különösen Észak-Koreában zajlik-e demokratizálódási folyamat.

A kötetet a szerkesztő, Glatz Ferenc tanulmánya nyitja, amelyben a szerző először a kutatást és a tudományos véleménynyilvánítást zavaró tényezőkről értekezik, és megállapítja, hogy a szocializmus évtizedeiben a politikai adminisztráció a „hivatalos” álláspontok igazolását várta a történettudománytól, napjainkban pedig a társadalom öngigazoló vágya és a média, valamint a politikai elit öngigazolási késztetése sodorják veszélybe a történettudomány szakmai ítéleteit. Glatz hangsúlyozza, hogy az 1989 és 1992 közötti európai történések az egyes országok közötti

különbségek ellenére egyfajta szerves egységet alkotnak, hiszen a térség államainak jórészt valóban sikerült a proletárdiktatúrákból eljutniuk a polgári demokráciákba – ez azonban, tehetjük hozzá, a tárgyalat ázsiai országok többségéről és Fidel Castro Kubájáról egyáltalán nem mondható el.

Glatz Ferenc ugyanakkor megnyugtató módon utal arra, hogy a konkrét kutatásokból kiderül, melyik térségben mikortól datálható a rendszerváltás, legalábbis megtudható, a régi rendszerben melyik szektorban mikor kezdődött a proletárdiktatúra végső stádiuma, sőt az is kiviláglik, hogy az egyes szektorokban mikor zárult le a rendszerváltás, már persze amennyiben lezárult.

Glatz úgy véli, hogy Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Szlovénia, Horvátország és Jugoszlávia abban a régióban fekszik, amely ezer éve a nyugat-európai fejlett államok úgynevezett modernizációs rádiuszában található. Az kevésbé érthető, hogy Jugoszlávia miképpen kerül ide, illetve melyik Jugoszláviára gondol a szerző. Amennyiben a gyakran Kis-Jugoszláviaként emlegetett államalakultra – hiszen Szlovénia és Horvátország külön említése erre enged következtetni –, akkor nem világos, miként került egy sorba a többi országgal. Ha a jelenlegi Vajdaság kapcsán, akkor Romániát legalább ennyire indokolt lett volna ide sorolni Erdély okán. Kimaradt viszont ebből a felsorolásból a három balti állam, és nem derül ki, miért.

Glatz Ferenc kifejti, hogy a rendszerváltás ezekben a közép-európai országokban azt is jelenti, hogy a szovjet megszállás felszámolásával politikai rendszerük, társadalmi-kulturális értékrendjük ismét közelebb kerülhet a nyugat-európai kultúrkörhöz. Az átalakulás ilyen összefüggésben egy ezeréves felzárkózási folyamat része, s ennek is csupán egy rövid szakasza a rendszerváltás. A kötet szerkesztőjének másik fontos megállapítása az, hogy a rendszerváltás nem csupán az ember és ember közti viszonynak, hanem ember és természet viszonyának a modernizálását is jelenti.

A kommunizmus közép- és kelet-európai bukásának világpolitikai hátteréről szóló tanulmány a geopolitikai változások kapcsán a hatalmas blokkok bomlását csakúgy körbejárja, mint a közép-kelet-európai régió sajátosságait. (Talán szerencsésebb lett volna kelet-közép-európaít írni.) Magyarics Tamás az USA szerepét is kidomborítja, különös tekintettel a szovjet–amerikai viszonyra, a Szovjetunió helyén keletkező hatalmi űrre, illetőleg az Egyesült Államoknak az új világrendben elfoglalt helyére. Ugyanakkor a biztonságpolitikai kérdéskör szintén az egyébként remek tanulmány tárgyát képezi, sőt mi több, Nyugat-Európa úgymond nagykorúvá válása is.

Németországról, Lengyelországról, Csehszlovákiáról, Jugoszláviáról, Bulgáriáról és Albániáról jobbnál jobb tanulmányok születtek. A *Németország újraegyesítése (1989–1990)* című írás szerzője, Németh István számba veszi a kelet-német kommunista rendszer összeomlását, és gyakran utal a kérdéskör magyar vonatkozásaira. A szerző a két német állam egyesítésének kezdeteit, a négyhatalmi tárgyalásokat, valamint az egyesítés belső problémáit és az egyesült Németország kezdeti időszakát egyaránt alaposan bemutatja.

A *Rendszerváltozás Lengyelországban (1981–1993)* – mint a címből is kitűnik – egy több mint tízéves fejlődési pályát rajzol meg, ami a sajátos lengyel fejlődés okán csak helyeselhető. Először az 1981-es válságról, majd a pártállam és az ellenzék 1982 és 1989 közötti viszonyáról, valamint az 1989-es kerekasztal-tárgyalásokról, illetve választásokról olvashatunk. Szokolay Katalin jogosan teszi fel a kérdést, hogy mikor is kezdődött a lengyel rendszerváltozás: 1956-ban, 1968-ban, 1970-ben, netán 1980–1981-ben? Kevésbé indokolt, legalábbis e kötetben, hogy a tanulmány gyakorlatilag 2003-ig átveszi Lengyelország történetét, az viszont egészen remek, ahogyan II. János Pál, Wałęsa vagy Jaruzelski történelmi szerepét, illetőleg a lengyel pártrendszer egyéni vonásait bemutatja, kiválóan kihasználva a rövid terjedelem adta lehetőségeket.

A *rendszer váltás és az állam felbomlása Csehszlovákiában (1990–1992)* az egyik leginkább lényegre törő – és nagyon igényes – összefoglalás, amely ráadásul ténylegesen a kötet címében megjelenő időszakot veszi górcső alá. Az úgynevezett fordulat és a bársonyos forradalom dióhéjban sikeresen összefoglaltattak, csakúgy, mint a rendszerváltás első intézkedései, a választások és a pártosodási folyamat. Hamberger Judit egyértelműen kijelenti, hogy a közös állam(forma)ról folytatott viták, vagyis a csehek és a szlovákok együttélésének új formájára vonatkozó elképzelések ütközése hozta felszínre a két nemzet politikai elitje és a két társadalom közötti alapvető különbségeket. A tanulmányból kiderül, hogy Csehszlovákia szétválásának okai a két nemzeti társadalom együttélésének történeti problémáiban gyökereznek.

A *Jugoszlávia 1988–1991* című tanulmány szerzője röviden felvázolja a Tito halála (1980) utáni helyzetet, különös tekintettel az évtized harmadik harmadában lezajlott úgynevezett antibürokratikus forradalomra. Juhász József összefoglalja a többpártrendszer kialakulását és az 1990-es választások történéseit; nem hanyagolja el egyik tagköztársaságot sem, sőt érzékelteti a nemzeti retorikájú politikai erők előretörését, és a különböző pártok Jugoszlávia további sorsáról kialakított elképzeléseit. A tanulmányból egyértelműen kiderül, hogy a régi Jugoszlávia miért

bomlott fel, és arról is értesülhet az érdeklődő, hogy amennyiben jobban el kíván mélyedni a témában, milyen magyar, angol, német és dél-szláv munkákat érdemes elolvasnia.

A magyar közvélemény által az 1990-es években szinte teljesen elhanyagolt Bulgária rendszerváltó éveiről igen jó összefoglalást találhatunk a kötetben, amelyben Kapronczay Péter ismerteti a bulgáriai ellenzéki mozgalom kibontakozását, a pártosodást, a kerekasztal-tárgyalásokat, a szabad választásokat, valamint az alkotmány elfogadását. A legérdekesebb részek a nemzetiellenzékéről és a bulgáriai egyházakról szólnak, főleg a macedón-kérdés és a bolgár ortodox egyházon belüli történések bizonyulnak élvezetes olvasmánynak.

Az albán rendszerváltozásról szintén dicsérhető írás született. Réti György világos okfejtést tükröző, részletes összefoglalást tett le a szerkesztő asztalára, bár néhol zavaró a címszavakra való szorítkozás, és helyenként a tanulmány inkább egy előadás vázlatának tűnik, legalábbis a rengeteg gondolatjel ezt az érzést erősítheti bennünk. Ezzel együtt hiánypótló a tanulmány, csakúgy, mint a szerző többi albán témájú történeti munkája.

Bár egyértelmű, hogy nem a mennyiség számít, hanem a minőség, de a *Rendszerváltás Romániában* című írás olyan kurtára sikeredett, hogy az már az utóbbi rovására megy. Persze meg lehet próbálni Románia 1989 és 1992 közötti történetét hét oldalon összefoglalni, de Magyarországon nem igazán ildomos, főleg nem több, kiváló tanulmány mellett. Természetesen lehet, hogy mindez nem a szerző, Vogel Sándor hibája, hiszen elképzelhető, ekkora terjedelmet vártak el tőle.

A balti államokról szóló írással ugyanezen ok miatt lehetünk kevésbé elégedettek: egy nem egészen háromoldalas általános áttekintés után a szerző egy-egy oldalon tárgyalja Észtország, Lettország és Litvánia függetlenségének visszanyerését, és a rendszerváltást ezen országokban. Még szerencse, hogy egy lényegre törő bibliográfiát olvashatunk a mindössze hat és fél oldalas tanulmány végén.

Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az egyes írások közötti jelentős terjedelmi különbség a kötet egészének értékét csökkenteti, hiszen míg a német újraegyesítésről és rendszerváltozásról harminc oldalon keresztül olvashatunk, a balti államokról és keleti szomszédunkról legfeljebb csak vázlatos képet kapunk. Szerencsésebb lett volna, ha minden szerző az arany középutat választja, ahogy tették azt a Csehszlovákiáról vagy a Jugoszláviáról szóló tanulmányok szerzői, akiknek sikerült a kötet címében megjelölt intervallumon belül maradniuk, míg a többi szerző nagy része jóval túlnyúlt ezen. Ami persze nem lenne gond, hiszen például

Bulgáriánál ez teljesen indokolható, de akkor a könyv címét rosszul választották meg. Az sem teljesen világos továbbá, hogy egyes tanulmányokban miért kaptak helyet jegyzetek és szakirodalmi ajánló is, másutt meg miért csak az egyik, vagy még az sem. Ebben a vonatkozásban szintén jobb lett volna, ha sikerül egy egységes koncepciót érvényre juttatni.

Ezek a problémák igazak a második fejezetre is, ahol Ázsia egyes államai és Kuba vizsgálatnak meg, bár a terjedelmet tekintve ebben a fejezetben inkább érvényesült az arany középút. A fő gondot e helyütt az jelenti, hogy a szovjet változásokról szóló tanulmány – mint már említettük – kilóg ebből a fejezetből. Érthetetlen, hogy miért csak 16 oldal született a szovjet átalakulásról és a birodalom széteséséről. Ugyan Szilágyi Ákos írása kitűnő, sőt, az egyik legegényibb hangvételő, mégis hiányérzetünk támad. Lehet, hogy ez a kérdéskör több tanulmányt érdemelt volna? Valószínűleg igen, különösen ha az egyes tagköztársaságok, illetve utódállamok sajátosságaira gondolunk.

A kínai átalakulást taglaló írás szerzője, Jordán Gyula megállapítja, hogy az 1970-es évek végén kezdődő reformidőszak jóvoltából jelentős társadalmi és óriási gazdasági változások mentek végbe az ázsiai államban, de ezek nem torkollottak rendszerváltásba. Sőt mi több, a távolkeleti óriás pont 1988 és 1992 között torpant meg a fejlődésben, valamint a külvilág felé történő nyitás tekintetében. A szerző szerint Kína sem tudja majd bebizonyítani a szocialista rendszer megreformálhatóságát, az eddigi fejlődés azonban elvezethet a rendszer békés átalakulásához. Ezt a megállapítást felesleges vitatni, annyit azért érdemes megjegyezni, hogy akár egy merőben új típusú rendszer is kialakulhat a világ egyik legerősebb hatalmában.

Észak-Korea példája a nagy kivétel az elmúlt másfél évtized történéseit tekintve, és a jelenséget a kötetben szereplő tanulmány jól megragadja. Faludi Péter feszes összefoglalásából megismerhetjük az ortodox kommunista országban immár hosszú évek óta tartó válság gyökereit, és a szerző prezentálja a valószínűsíthető összeomlás és az esetleges stabilitás perspektíváit is.

A mongol demokratizálódás rövid története az egyik legjobban sikerült tanulmány a kötetben: kétségtelen, hogy Kovács Attila Endre nagyon elmélyedt a kérdésben. Az elmúlt húsz évben született mongol nyelvű munkákra támaszkodva levonja a tanulságot: Mongóliában, hasonlóan a kelet-európai országokhoz, a rendszerváltás a politikai-hatalmi szektorban 1992-ig lezajlott, mivel a szükséges alkotmányjogi reformokat megvalósították, a gazdasági szektorba a hajdani klientúra pedig szinte teljesen beépült.

Az elmúlt évek történéseinek fényében különösen érdemes áttanulmányozni az 1978 és 1992 közötti afganisztáni helyzettel foglalkozó írást. Ismét szembesülhetünk azzal a ténnyel, hogy még ebben a témában is lehet jó tanulmányt írni (nagyreszt) orosz nyelvű források alapján. Csoma Mózesnek az indokínai országokban történt változásokról szóló összefoglalása hasznos jegyzetekkel és táblázatokkal kiegészítve mutatja be az érintett három államban lezajlott eseményeket, ráadásul még azt is megtudjuk az irodalomjegyzékből, hogy az aktuális fejlemények követéséhez melyik hongkongi (angol nyelvű) hetilapot érdemes lapozgatni, és melyik hírportált praktikus felkeresni.

A kubai változásokat részletező tanulmány bemutatja a Castro-rendszer kialakulását, megszilárdulását, hihetetlen túlélő képességét, illetve viszonylagos rugalmasságát. Az eligazodásban itt is segítenek táblázatok, és a pénzvilág 1995 és 2000 közötti liberalizálásáról is komoly adatokat olvashatunk.

Zsebők Csaba